

by the heirs of the khans. The form of land possession, where the state law inferior to the private, patrimonial one, were medieval Turkish principalities – the possession of each of the six leading tataric generations. Another form of land possession, which combined elements of both state and private property rights, was *hodzhalyk* – a special area under the control of *Khidrs* – spiritual mentors. *Murzinske* was one of the most common forms of private land possession in the Crimean Khanate. It arose as a result of a pledge for the service of lands that were previously part of the Khan's domain.

Peasant land possession consisted, first of all, of isolated land plots within the Khan, *Bei*, *Murzin* land holdings, which were considered to be the property of certain peasants, and secondly, land allotments considered as property of the entire community. It was the lands of the second group that consisted of the so-called *jemaat*. Analysis of the content of the Khan's labels and court decisions of the XVI–VIII centuries indicates that *jemaat* was a full-fledged socio-economic unit in the Khanate.

A special form of land possession in the Crimean Khanate was the endowment – the land plots belonging to the clergy. This type of land possession arose under the influence of religious norms of Islam regarding the dedication of the land to Allah, it could not be alienated. The endowment could not be also presented, sold or confiscated.

It has been argued that land relations on the territory of the peninsula were characterized by a gradual complication, which was accompanied by an increase in the value of land holdings, the transfer of a part of the land fund to private ownership and a significant influence of the religious norms of moslem sacred law on the state of land relations in the Crimean Khanate.

Keywords: Crimean Khanate, land possession, moslem sacred law, medieval Turkish principality, *jemaat*, endowment.



УДК 94(477)“08/11”

В. А. Греченко,

доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

РОЗРОБКА ПРОФЕСОРОМ І. М. СОБЕСТИАНСЬКИМ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.) ПИТАННЯ ПРО КРУГОВУ ПОРУКУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Проаналізовано творчий доробок історика права ХІХ ст. І. М. Собєстіанського щодо деяких аспектів права Київської Русі. Основну увагу приділено його науковим поглядам щодо розуміння кругової поруки в давньоруському праві.

Ключові слова: історія права, І. М. Собєстіанський, Київська Русь, Руська Правда, кругова порука.

Постановка проблеми. Хоча проблеми історії права Давньої Русі досліджуються вже більше 200 років і саме з них виникла наука «історія права», деякі аспекти, як і раніше, знаходяться під увагою

дослідників, які розвивають та уточнюють наукові здобутки своїх попередників. Однією з тем, яка донині залишається мало розробленою у вітчизняній історіографії, є питання про кругову поруку в добу Київської Русі. Тому цікавими й актуальними є розмірковування на цю тему професора Харківського університету І. М. Собєстіанського, який жив і працював у другій половині XIX ст.

Стан дослідження. За останні 120 років не було жодної публікації про І. М. Собєстіанського та його науковий доробок. Лише в 1896 р. професором М. С. Дриновим у збірнику некрологів І. М. Собєстіанського, виданому Харківським історико-філологічним товариством, було зроблено цікавий аналіз обох дисертацій І. М. Собєстіанського [1]. Однак ця праця зараз є малодоступною, та й дослідження творчого спадку І. М. Собєстіанського потребує подальшої деталізації та розвитку. Тому **метою** статті є висвітлення одного з напрямів наукових досліджень І. М. Собєстіанського – його міркувань щодо кругової поруки в Київській Русі.

Виклад основного матеріалу. Іван Михайлович Собєстіанський – доктор державного права, ординарний професор кафедри історії руського права Харківського університету, статський радник, син тифліського лікаря римо-католицького сповідання – народився 5 вересня 1856 р. у Тифлісі. Після закінчення Тифліської гімназії в 1874 р. вступив на юридичний факультет Харківського університету [2, с. 1], де виявив особливу схильність до вивчення історії права. Його студентський твір «Генеральні штати Франції і Земські собори Росії» було визнано гідним нагороди срібною медаллю. Закінчивши курс університету в 1878 році, Собєстіанський деякий час служив у Тифліській судовій палаті у званні кандидата на судові посади. Восени 1879 р. Харківський університет обрав його стипендіатом по кафедрі історії слов'янських законодавств. У 1883 р. він склав іспит на ступінь магістра державного права, згодом йому було дозволено закордонне відрядження з науковою метою (з 1 січня 1885 р. на два роки). Після повернення із закордону Собєстіанський у 1887 р. був допущений як приват-доцент до читання лекцій на вакантній посаді на кафедрі історії російського права. У 1888 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра «Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства» [3]. Саме аналізу цієї роботи ми приділемо основну увагу в нашій статті.

У вступній частині до своєї монографії І. М. Собєстіанський писав: «У нашій науковій літературі давно вже була висловлена думка про необхідність вивчення давнього руського права у зв'язку з іншими слов'янськими законодавствами. Незважаючи на окремі голоси, що лунали проти порівняльного методу, більшість учених поклали великі надії на спільне вивчення слов'янських законодавств, вважаючи, що воно повинне сприяти з'ясуванню багатьох темних питань староруського права, на жаль, найближче знайомство із творами, присвяченими вивченню слов'янських прав, приводить нас до

висновку, що звернення до них під час розробки історії руського права може принести більше шкоди, ніж користі» [3, с. 1].

І. М. Собєстіанський критично оцінив праці таких видатних та відомих учених, як М. Д. Іванішев, Й. Іречек, Ф. І. Леонтович, В.-О. Мацейовський, Ф. Палацький, М. М. Шпилевський¹. Він сміливо заявив, що вони побудовані на дуже хистких підставах, і тому ними слід користуватися з крайньою обережністю. Разом з тим він надавав великого значення порівняльній розробці середньовічних пам'яток слов'янського законодавства, вважаючи, що це могло розкрити безліч спірних питань давнього руського права. Проте вчений застерігав, що при цьому слід дотримуватися трьох важливих умов. По-перше, користуватися слід тільки такими джерелами, історична достовірність яких не підлягає сумніву, підроблені документи мають бути раз і назавжди виключені з кола досліджень. По-друге, достовірні пам'ятки повинні заздалегідь піддатися філологічній розробці. Перш ніж говорити про який-небудь давній інститут, необхідно правильно зрозуміти та подати зміст постанов, що його стосуються. Ученим-юристам, які ігнорують під час тлумачення давніх пам'яток вимоги граматики та лексикології, постійно загрожує небезпека прийняти одну частину мови за іншу, приєднати за іменники, прислівники за дієслово, результатом чого є спотворення справжнього змісту. Нарешті, починаючи порівняльне вивчення якогонебудь давнього інституту, необхідно бути вільним від усяких упереджених ідей, що породжуються почуттям національного самолюбства, нібито, наприклад, протилежності та переваги давнього слов'янського права над германським, особливої м'якості слов'янського права, існування у слов'ян особливих інститутів, що не зустрічаються в інших народів [3, с. 1–2].

Вчений наголошував, що історія слов'янських законодавств тоді лише буде у змозі пролити світло на темні питання давнього періоду нашої історії, коли в її основу будуть покладені достовірні та правильно представлені пам'ятки давнього права. «Безпосереднє знайомство з цими пам'ятками, – писав він, – приводить нас до висновку, що багато які з умовиводів письменників-юристів мають бути забуті, інші багато в чому змінені. Майбутнім дослідникам належить знову переробити інститути давнього слов'янського права, причому, звичайно, передусім слід очистити науку від невірних думок, що накопичилися впродовж півстоліття, гіпотез і висновків» [3, с. 46].

¹ Франтішек Палацький (1798–1876) – видатний чеський історик; М. Д. Іванішев (1811–1874) – видатний історик права, ректор Київського університету; Вацлав-Олександр Мацейовський (1793–1883) – видатний польський історик права та культури; Йосиф Іречек (1825–1888) – видатний чеський філолог і політичний діяч; Ф. І. Леонтович (1833–1910) – видатний історик права, ректор Одеського університету; М. М. Шпилевський (1837–1883) – історик права.

І. М. Собєстіанський вважав, що першою умовою для цього є філологічна підготовка, яка б дозволила юристам правильно тлумачити давні пам'ятки. Учені, які незнайомі ґрунтовно із слов'янськими говорами, а тому не можуть критично ставитися до творів різних славістів, повинні були б утримуватися від користування цими останніми, оскільки інакше висновки їх могли виявитися «побудованими на піску» [3, с. 46–47].

Дослідник зауважував, що в другій половині ХІХ ст. давнє слов'янське право звернуло на себе особливу увагу деяких учених, які займалися розробкою загальної історії права. Він був переконаний, що широке застосування історико-порівняльного методу повинне зробити дуже важливу послугу науці права, але лише за умови, що висновки робилися на підставі критично перевіреного матеріалу. І. М. Собєстіанський критикував тих учених, чия нерозбірливість у виборі фактів підривала віру у правильність і науковість узагальнень, що робилися на підставі цих фактів: «Цікаво, що скажуть учені, коли їм буде доведено, що багато з циркулюючих тепер думок про давнє слов'янське право настільки ж можуть претендувати на науковість, як оповідання і байки мандрівників, які спостерігали побут дикунів, без знайомства з їх мовою, впродовж одного або двох тижнів? Порівняльний метод – зняряддя двосічне. І він дуже легко може привести до помилкових і невідповідних дійсним фактам висновкам. Інститути давнього слов'янського права тоді лише посядуть належне їм місце в загальній історії права арійських народів, коли кожен із цих інститутів буде розроблений і пояснений на підставі достовірних джерел, причому головне місце належатиме законодавчим пам'яткам» [3, с. 47].

Анонсуючи зміст книги, І. М. Собєстіанський наголосив, що спробує розглянути на підставі цілком достовірних пам'яток одну з цікавих установ давнього права, а саме інститут кругової поруки, оскільки це питання є одним із найзаплутаніших у слов'янській історико-юридичній літературі. Він визнавав, що його праця частково мала характер філологічного дослідження. Це було пов'язано з тим, що вчений намагався згрупувати та роз'яснити ті з постанов давніх слов'янських кодексів, які стосувалися питання кругової поруки. Тлумачення окремих статей тісно прив'язане до тексту законів. І. М. Собєстіанський підкреслив, що намагався утримуватися від гіпотез і припущень, не досліджувати ті сторони питання, стосовно яких немає прямих та ясних вказівок у пам'ятках, які він аналізував [3, с. 47–48].

Під інститутом кругової поруки учені того часу розуміли групову відповідальність давніх територіальних громад за вчинені в їх окрузі злочини. М. Д. Іванішев протиставляв кругову відповідальність територіальних союзів подібній відповідальності первісних родових суспільств, вважаючи, що кругова порука першого роду є національним слов'янським інститутом, а кругова відповідальність окремих

родів – германською установою, не відомою стародавнім пам'яткам слов'янського законодавства [4, с. 27–28]. І. М. Собєстіанський це заперечував, стверджуючи, що в основі кругової поруки – не спільність походження, а стосунки сусідства та громадське землевладіння. Він підкреслював, що на Русі кругова порука згадується в Руській Правді щодо відповідальності верви [3, с. 114]. На відміну від П. М. Мрочека-Дроздовського [5, с. 134] та В. І. Сергєєвича [6, с. 365] І. М. Собєстіанський вважав, що термін «верв» походить не від мотузки (вірвовки), якою вимірювалося землю, а означає зв'язок спорідненості, родовий союз [3, с. 115–116]. Однак таке твердження заперечує сучасний дослідник Я. В. Баран, який пише: «Саме слово походить від старослов'янської назви особливої мотузки (вірвовки), що була унікальним інструментом, за допомогою якого визначались: а) часово-просторові зв'язки в планувальній структурі розміщення жител на родовому поселенні, що фіксували генеалогію членів родової общини; б) розміри земельних ділянок загальносільської общини і її частин – великосімейних господарств» [7]. У Великій українській юридичній енциклопедії у статті про верв походження терміна не вказується [8, с. 106–107]. У даному випадку нам цікавішою здається гіпотеза І. М. Собєстіанського.

І. М. Собєстіанський підтримує точку зору В. Лешкова, який вважав верв територіальною громадою і на той час найґрунтовніше розробив цю проблему [9, с. 89–142]. І. М. Собєстіанський звернув увагу на ті випадки, коли верв звільнялася від вири. Це відбувалося, зокрема, тоді, коли знайдений на її території труп був нікому не відомою людиною або коли були знайдені людські кістки [3, с. 122]. С. М. Соловійов вважав, що знайдені кістки свідчили про давність злочину, тому верв вири не платила [10]. Точка зору К. Д. Кавеліна полягала в тому, що вира за незнайому людину не давалась, оскільки за неї не було кому помститися [11]. М. І. Ланге вказував, що, коли відмінили самосуд, право мстити перейшло до князя, і тут було від кого відкупатися. Могло бути так, що всім відома людина була круглою сиротою, тобто не мала родичів-месників, однак це не означало, що вира за неї не стягувалася. Крім того, убитий – нікому не відома в окрузі людина – міг бути спеціально підкинутий з іншої віддаленої верви з метою уникнення відповідальності. За людські кістки громадська вира не призначалася, оскільки не було можливості визначити, чи дійсно відбулося вбивство: загиблий міг замерзнути, потім згнити, міг бути з'їдений звірами [12, с. 115].

І. М. Собєстіанський вважав, що термін «вира» німецького походження, і сперечався з тими, хто намагався виводити його зі слова верв (М. П. Погодін [13]. М. В. Калачов [14, с. 353]). У Руській Правді, – пояснював він, – вира означала штраф за убивство на користь князя з епітетом «дика», «людська». Вона означала пеню, яку сплачувала верв, тобто громадську пеню [3, с. 123–124]. І. М. Собєстіанський заперечував думку М. І. Ланге, що нібито термін «дика вира» використовувався

лише для одного виду штрафу (самого того, що сплачувався верв'ю разом зі злочинцем, який скоїв ненавмисне вбивство), вважаючи, що це суперечить прямому смислу постанов Руської Правди про дику виру [3, с. 123–124].

У висновках до монографії І. М. Собєстіанський підкреслював, що статті Руської Правди про верв, а також про родову кровну помсту свідчать, що в суспільному житті давніх русичів родові засади мали велике значення [3, с. 132].

У 1890 р. І. М. Собєстіанський був призначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора по кафедрі історії руського права. Захист докторської дисертації «Учення о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян» [15] відбувся в 1892 р., після чого І. М. Собєстіанський у 1893 р. був затверджений ординарним професором тієї ж кафедри. У докторській дисертації він висловлює думку, що у старовинних наукових працях про слов'ян панує об'єктивне вивчення, але з початку ХІХ століття, під впливом ідей Й.-Г. Гердера і Ж.-Ж. Руссо, виникає сентиментально-поетичне ставлення до давнього слов'янства, закріплене у славістиці працями П. Й. Шафарика і Й. Лелевеля [16].

8 грудня 1895 р. І. М. Собєстіанський несподівано помер [17].

Висновки. У своєму дослідженні про кругову поруку І. М. Собєстіанський до фактів слов'янської історії підібрав однорідні факти із законодавства індусів, євреїв, із старонімецького права, з правових звичаїв Чорногорії, албанців та інших народів. У результаті ним було зроблено ґрунтовний висновок, що кругова порука властива не лише слов'янам, вона існує в багатьох народів, будучи продуктом відомого ступеня суспільного розвитку. Учений розкрив суть та особливості кругової поруки в Давній Русі.

Список бібліографічних посилань: 1. Дринов М. С. Обзор ученой деятельности Собєстіанского. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1896. Т. 8. С. 6–16. 2. Стоянов А. Н. Памяти Ивана Михайловича Собєстіанского. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1896. Т. 8. С. 1–3. 3. Собєстіанский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. 2-е изд., испр. и доп. Харьков : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1888. 172 с. 4. Иванишев Н. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской виурою. Киев : Ун-т. тип., 1840. 120 с. 5. Мрочек-Дроздовский П. Исследование о Русской Правде. Текст Русской Правды с объяснениями отдельных слов. Вып. 2. М. : Ун-т. тип., 1885. 337 с. 6. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. 680 с. 7. Баран Я. В. Верв // *Энциклопедія історії України* : у 10 т. Т. 1 : А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003. С. 479. 8. Єрмолаєв В. М. Верв // *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 1 : Історія держави та права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків : Право, 2016. С. 106–107. 9. Лешков В. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII века. М. : Ун-т. тип., 1858. 625 с.

10. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 1. Изд. 5-е. М. : Ун-т. тип., 1874. С. 232. 11. Кавелин К. Д. Критика 1 тома Истории России Соловьева. *Отечественные записки*. 1851. Т. LXXIX. С. 118. 12. Ланге Н. И. Исследование об уголовном праве Русской Правды. СПб., 1860. 290 с. 13. Погодин М. П. Древняя русская история до монгольского ига : в 2 т. Т. 1. М. : Синодальная тип., 1872. С. 132. 14. Калачов Н. В. Об уголовном праве по Судебнику царя Иоанна Васильевича. *Юридические записки, изданные П. Редкиным*. 1842. Т. 2. С. 306–408. 15. Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян: историко-критическое исследование. Харьков : Тип. А. Н. Гусева, 1892. 336 с. 16. Сумцов Я. Собестианский (Иван Михайлович) // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XXX. СПб. : Тип. о-ва «Издательское дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. С. 669. 17. Максимейко Н. А. Собестьянский Иван Михайлович // Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета : Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьков. ун-т ; под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея. Харьков : Печат. дело, 1908. С. 234–235.

Надійшла до редколегії 20.12.2017



Греченко В. А. Разработка профессором И. М. Собестианским (вторая половина XIX в.) вопроса о круговой поруке в Киевской Руси

Проанализирована творческая наработка историка права XIX в. И. М. Собестианского относительно некоторых аспектов права Киевской Руси. Основное внимание уделено его научным взглядам относительно понимания круговой поруки в древнерусском праве.

Ключевые слова: история права, И. М. Собестианский, Киевская Русь, Русская Правда, круговая порука.

Grechenko V. A. Elaboration of the issue on joint responsibility in Kievan Rus by Professor I. M. Sobestiansky (second half of the XIX century)

The author has analyzed the creative work of the law historian of the XIX century I. M. Sobestiansky (1856–1895) in regard to some aspects of the law in Kievan Rus. The main attention has been paid to his scientific views on understanding the joint responsibility in the Old Russian law.

The scholar stressed the need to study ancient Russian law in connection with other Slavic laws, believing that it could reveal many controversial issues of the ancient Russian law. However, he warned that three important conditions should be followed. First of all, we should use only such sources, the historical reliability of which is not subject to doubt. Secondly, reliable sights should be subjected to philological elaboration in advance. Thirdly, starting a comparative study of any ancient institution, one must be free from all biased ideas generated by the sense of national pride.

It has been noted that under the institution of joint responsibility in the XIX century scholars understood the group responsibility of the ancient territorial communities for crimes committed in their district. I. M. Sobestiansky argued that the basis of the joint

responsibility is not the commonality of origin, but the relations of neighborhood and public land tenure, since joint responsibility in Russia is mentioned in Russkaia Pravda concerning the responsibility of the rural territorial community ("verv"). The researcher drew attention to those cases when such a community freed from a fine ("vyra").

In his study on the joint responsibility I. M. Sobestiansky picked up homogeneous facts to the facts of Slavic history from the legislation of the Hindus, Jews, Old-German law, legal customs of Montenegro, Albanians and other peoples. As a result, he made a substantiated conclusion that the joint responsibility is inherent not only to Slavic people, but exists in many nations, being a product of a certain degree of social development.

Keywords: history of law, I. M. Sobestiansky, Kievan Rus, Russkaia Pravda, joint responsibility.



УДК 351.74(477)

О. О. Дьякова,

аспірант кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОКРЕМІ ПРИЧИНИ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ У ПРАВАЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджено процес повсякденного тлумачення правових норм працівниками поліції. Обґрунтовано, що необхідність у повсякденному самотійному тлумаченні норм права правозастосовувачами є однією з причин, що сприяють виникненню правового нігілізму у сфері правозастосовної діяльності поліції.

Ключові слова: тлумачення норм права, правозастосовний розсуд, правовий нігілізм, причини правового нігілізму.

Постановка проблеми та стан дослідження. Таке правове явище, як правовий нігілізм, трапляється і в діяльності органів державної влади, зокрема і органах Національної поліції України. Причини виникнення правового нігілізму досліджувались багатьма вченими, зокрема О. В. Волошенюком, О. Ф. Матузовим, О. Ф. Скакун, В. О. Тумановим та ін., але їх дослідження стосуються більше теоретичного аналізу причин виникнення та проявів правового нігілізму. Розробка механізмів усунення причин його виникнення також є достатньо важливою для наукового та практичного застосування. Але і це питання досліджувалось частіше лише на теоретичному рівні.

Виходячи з того та керуючись результатами досліджень вказаних науковців, **метою** цього наукового пошуку є виокремлення практичної складової з даних досліджень та формулювання низки причин, які характерні для органів Національної поліції України, а також надання пропозицій щодо їх усунення. Для досягнення вказаної мети доцільно вирішити такі завдання: з'ясувати причини правового нігілізму, які існують у правозастосовній діяльності поліції, визначити